

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: ZAVİYELİ (TABHANELİ) CAMİLER (?)

THE TWO BUILDINGS NEWLY DISCOVERED IN AYASULUK: MOSQUES WITH ZAWIYA (?)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 01 Nisan 2023	Received: April 01, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 03 Nisan 2023	Peer Review: April 03, 2023
Kabul: 24 Haziran 2023	Accepted: June 24, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1275350

Mustafa BÜYÜKKOLANCI*

Prof. Dr. Ufuk Esin anısına..

ÖZET

UNESCO Dünya Kültür Mirası Efes'in çevresindeki ilk yerleşim MÖ 7. bine kadar inmektedir. Efes, Antik Dönem'de İonia'nın önemli liman kentlerinden biri ve Roma İmparatorluk Çağı'nda Asia Eyaleti'nin başkentidir. MS 7. yüzyılda Aziz Yuhanna Kilisesi'nin olduğu Ayasuluk Tepesi'ne taşınan Bizans Dönemi Efesi'nde 1304 yılından sonra Türk Dönemi başlamıştır. Kale kent "Ayasuluk" adıyla 1348-1390 yılları arasında Aydınoğulları Beyliği'nin başkenti olmuş ve bu dönemde liman ve ticaretin olanaklarıyla büyümüştür. Bu dönemde Ayasuluk'ta başta İsabey Camii olmak üzere çok sayıda mescit, hamam, zaviye ve türbe inşa edilmiştir. 1700 yıllarına kadar ayakta kalabilen bu yapıların bazıları zaman içinde yıkılmış, bazılarının isimleri unutulmuş olsa da sağlam kalabilmiştir.

Bu makalede konumuzu oluşturan iki yapı Ayasuluk Dış Kalesi'nin dışında (güneyinde) kent merkezinde İsabey Camii'nin güney-doğusunda Kılıçaslan ile Alpaslan mescitlerinin arasında yer alan ve şimdiye kadar bilinmeyen iki yapıdır. Yapıların ayakta olduğu döneme ait gravür ve fotoğraflar makalemizin ana unsurları olmuştur. 1673, 1680 ve 1845 yıllarına ait üç gravür ile 1872, 1890 ve 1915 yıllarına ait fotoğraflar ve 1896-97 yıllarına ait Ayasuluk haritaları bu yapıları tanımamıza yardımcı olmuşlardır.

Makalemizin amacı, Efes'in önemli bir bileşeni olan Ayasuluk kent merkezindeki iki yapıyı gezginlerinin gravürleri ve fotoğraflarından yararlanarak tanımlamaya çalışmaktır. Bu amaçla gezginlerin bıraktığı belgeler kronolojik olarak ele alınmış ve detaylandırılmıştır. Daha sonra yapıların kimliğiyle ilgili öneriler getirilmiş ve benzerlikler araştırılarak tarihlenmelerine çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Efes, Ayasuluk, Aydınoğulları Beyliği, Zaviyeli Cami, Tabhaneli Cami, Medrese

* Ayasuluk Kazısı Onursal Başkanı, Emekli Öğretim Üyesi.
e-posta: mustafabuyukkolanci@gmail.com ORCID: 0000-0003-4085-859X

Bu makalenin hazırlanmasında büyük destek veren Prof. Dr. Cahit Telci, Prof. Dr. Kadir Pektaş, Doç. Dr. Şakir Çakmak, Doç. Dr. Türkan Acar, Doktorant Suat Peçen ve Trotman Fotoğraflarını sağlayan Tolga Mert'e çok teşekkür ederim.

ABSTRACT

The first settlement around Ephesus, a UNESCO World Heritage Site, dates back to the 7th millennium BC. Ephesus was an important port city of Ionia in the Ancient Period. It was the capital of the Province of Asia in the Roman Imperial Age. Ephesus was moved to Ayasuluk Hill, where the Church of Saint John was located in the 7th century AD. The Turkish Period began in Ayasuluk after 1304. The castle city became the capital of Aydınoğulları between 1348-1390 under the name "Ayasuluk" and grew with the opportunities of port and trade. During this period, numerous mosques, baths, zawiya, and tombs were built in Ayasuluk, including the famous Isa Bey Mosque. Some of these buildings stood until the 1700s, some were destroyed over time, some remained intact but their names have been forgotten. The article focuses on two structures located south of Ayasuluk Castle and southeast of Isa Bey Mosque, between Kiliçaslan and Alpaslan mosques.

These two structures were unknown before. The main elements of the article are the engravings and photographs of the period when the structures were standing. Three engravings of 1673, 1680 and 1845, photographs of 1872, 1890 and 1915, and Ayasuluk maps of 1896-97 help us to identify these structures.

The purpose of this article is to identify two buildings in the city center of Ayasuluk, an important component of Ephesus, using engravings and photographs of travelers. For this purpose, the documents left by the travelers are examined and detailed chronologically. Suggestions regarding the identity of the structures have been proposed and efforts have been made to date them by investigating similarities between them.

Keywords: Ephesus, Ayasuluk, Aydınoğulları, Mosques With Zawiye, Mosques With Tabhanes, Madrasa.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

GİRİŞ

UNESCO Dünya Kültür Mirası Efes'in çevresindeki ilk yerleşim MÖ 7. bine kadar inmektedir. Efes, Antik Dönem'de İonia'nın önemli liman kentlerinden biri ve Roma İmparatorluk Çağı'nda Asia Eyaleti'nin başkentidir. MS 7. yüzyılda Aziz Yuhanna Kilisesi'nin olduğu Ayasuluk Tepesi'ne taşınan Bizans Dönemi Efesi'nde 1304 yılından sonra Türk Dönemi başlamıştır. Kale kent "Ayasuluk" adıyla 1348-1390 yılları arasında Aydınogulları Beyliği'nin başkenti olmuş ve bu dönemde liman ve ticaretin olanaklarıyla büyümüştür. Bu dönemde Ayasuluk'ta başta İsabey Camii olmak üzere çok sayıda mescit, hamam, zaviye ve türbe inşa edilmiştir. 1700 yıllarına kadar ayakta kalabilen bu yapıların bazıları zaman içinde yıkılmıştır. Bugün kentte hemen hepsi 15. yüzyıl öncesine ait birçok yapı vardır ama birkaçı hariç isimleri unutulmuştur.

Bu makalede konumuzu oluşturan iki yapı, Ayasuluk Dış Kalesi'nin dışında, İsabey Camii'nin güney-doğusunda, Kılıçaslan ile Alpaslan mescitlerinin arasında yer alır (Foto. 1, Şekil 1). Biri tamamen yok olmuş, diğeri yıkılmış haldeki kubbe kalıntıları kalabilmiştir. Bu iki yapı şimdiye kadar hiçbir çalışmada konu edilmemiştir. Yapıların ayakta olduğu döneme ait gravür ve fotoğraflar makalemizin ana unsurlarıdır. 1673, 1680 ve 1845 yıllarına ait üç gravür ile 1872, 1890 ve 1915 yıllarına ait fotoğraflar ile 1896-1897 yıllarına ait Ayasuluk haritaları bu yapıları tanımamıza yardımcı olmuşlardır.

Makalemizin amacı, Efes'in önemli bir bileşeni olan Türk Dönemi Ayasuluk kent merkezindeki iki yapıyı gezginlerin gravürleri ve fotoğraflarından yararlanarak tanımlamaya

Şekil 1. Selçuk Belediyesi güncel parsel haritasında 1058 Sokak'ta Kılıçaslan Camii (4669) ve 1. Zaviyeli Cami Parseli (4659) / 1058 Street on the current parcel map of Selçuk Municipality Kılıçaslan Mosque (4669) and 1st Zawiya Mosque Parcel (4659).

çalışmaktır. Bu belgeler kronolojik olarak ele alınmış ve detaylandırılmıştır. Daha sonra yapıların kimliğiyle ilgili öneriler getirilmiş ve benzerlikler araştırılarak tarihlenmelerine çalışılmıştır.

Ayasuluk Kenti'nin tarihi ve anıtları için Himmet Akın (Akın, 1968), Zeki Arıkan (Arıkan, 1990), Feridun Emecen (Emecen, 1991), Atabey Kılıç (Kılıç, 1998) ve Cahit Telci (Telci, 2010)'nin yayınları önemlidir. Kentteki Türk-İslam mimari eserleri ise Tarık Uğur (Uğur, 2006) ve Selda Kalfazade (Kalfazade, 2013) gibi araştırmacılar tarafından çalışılmış ve yayınlanmıştır. Yeni ulaştığımız görsel belgelere göre makalemizde "Eyyanlı yapılar" olarak önerdiğimiz iki yapı 1872 yılındaki fotoğraf baz alınarak isimlendirilmiştir.

Fotoğraf 1. Ayasuluk kent merkezi: İsabey Camii, Hamamı ve 1058 Sokak'ta Kılıçaslan Camii ve 1. Zaviyeli Cami ve 2. Zaviyeli Cami (okla gösterilmiş). / Ayasuluk city center: İsabey Mosque, İsabey Hamam and Kılıçaslan Mosque and 1st Zawiya Mosque and 2nd Zawiya Mosque on 1058 Street.

Fotoğraf 2. Selçuk Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 7-9 No'lu konutlar arasında bulunan (358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel) 1. Zaviyeli Cami Eyvanı'nın kubbe kalıntıları. / *The remains of the dome of the 1st Zawiya Mosque iwan, located between residences 7 and 9 on 1058 Street in Selçuk Atatürk Neighborhood (358 Block, 187 Pafta, 4659 Parcel).*

Yapılardan batıdaki (Kılıçaslan Mescidi yanında) 1. Eyvanlı Yapı tamamen yıkılmış durumda olup eyvanın kubbe-kasnak kalıntıları halen yerindedir (Foto. 2-3). 2. Eyvanlı Yapı ise daha doğuda Alpaslan Mescidi yakınında iken şimdi tamamen yok olmuştur.

Fotoğraf 3. Selçuk Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel'deki 1. Zaviyeli Cami Eyvanı'nın kubbe kalıntısı. / *The remains of the dome of the 1st Zawiya Mosque iwan on Block 358, Pafta 187, Parcel 4659 on 1058 Street in Selçuk Atatürk Neighborhood.*

1. Eyvanlı Yapı: Selçuk İlçesi, Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 7-9 No.lu konutlar arasındaki (358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel) yapı kalıntıları (Foto. 2) Selçuk Belediyesi kayıtlarında "Tescilli 1. Grup Yapı Kalıntısı" olarak tanımlanmıştır. Kentsel Sit Alanı ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan ve Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan 85.40 metrekarelik parsel üzerinde yıkık durumdaki pandantifli 4 adet kubbe

Fotoğraf 4. J. Covel Gravürü (1673), Ayasuluk Kenti ve Efes kalıntıları (C. Foss 1979'dan) / *J. Covel Engraving (1673), Ayasuluk City and Ephesus remains (from C. Foss 1979).*

Fotoğraf 5. J. Covel Gravüründen detay (1673): Ayasuluk Kalesi (1), Takip Kapısı (2), İsabe Camii (3) ve ortada büyük olasılıkla 1. Zaviyeli Cami (C. Foss 1979'dan) / *Detail from J. Covel Engraving (1673): Ayasuluk Castle (1), Gate of Persecution (2), İsabe Camii (3), and in the center, possibly 1st Zawiya Mosque (from C. Foss 1979).*

kasnağı kalıntısı (Foto. 3) öteden beri bilinmektedir. Ancak 1979 yılından¹ itibaren bu kalıntıları J. Covel'in 1673 yılındaki gravürü (Foto. 4-5) ile ilişkilendirdiğimiz olmuştur. 2019 yılında ulaştığımız BSA (British School Athens) Digital Collections'taki İngiliz Trotman'a ait 1872 tarihli fotoğraf ise yapının tanımlanmasına çok yardımcı olmuş (Foto. 7) ve yapı ilk kez burada incelenecektir.

2. Eyvanlı Yapı: İngiliz Onbaşı Trotman (1872) ve Sebah&Joallier'e (1890) ait fotoğraflar (Foto. 12-13) sayesinde varlığından haberdar olduğumuz bu yapı da ilk kez bu makalede ele alınmıştır.

1 1979 yılında C. Foss'un yayınında ilk kez tanıştığımız J. Covel Gravürü 'nde kent merkezinde yer alan bu yapı tarafımdan "beylerin kent içi sarayı olabilir" şeklinde yorumlanmıştır.

Alpaslan Mescidi'nin batısındaki düzlükte, yamacın başlangıcında 1057 no.lu sokağın doğusunda yer alması muhtemel olan bu yapıdan şimdi herhangi bir iz kalmamıştır. Gelecekte bu alanda yapılacak kazı ve araştırmalar yeri hakkında bilgi verebilir.

GEZGİNLER VE FOTOĞRAFÇILAR

Ayasuluk'u 1671 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi kentteki yapıların sayılarını abartılı olarak vermiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2000, s. 73).² 1. Eyvanlı Yapıyı sağlam olarak görüp belgeleyen ilk seyyahlar J. Covel (1673) (Foss, 1979, s. 142, Fig. 39) (Foto. 4-5) ve C. De Bruyn'dur (1680) (De Bruyn, 1700, s. 14; Telci, 2010, s. 129) (Foto. 6). Gezgin R. Pococke (1739) "Ayasuluk'un bulunduğu yerdeki camilere bakılacak olursa, burası da bir zamanlar saygın bir Müslüman kentiymiş. Camilerin hemen hepsi kubbelidir." diyor (Pococke, 1745). 100 yıl sonra Ayasuluk'a gelen E. Falkener 1845 yılında başta İsabey Camii olmak üzere kentteki anıtların gerçekçi gravürlerini yapmış ve bunları kitabında yayınlamıştır (Falkener, 1862) (Foto. 8-9). 27 yıl sonra J. T. Wood'un Artemis Tapınağı kazılarına katılan İngiliz Onbaşı Trotman hem Kılıçaslan Mescidi doğusundaki 1. Eyvanlı Yapı'yı hem de bunun doğusundaki 2. Eyvanlı Yapı'yı ilk kez birlikte belgelemiştir (1872) (Foto. 7). Sonra Decipris'in 1915 yılında yayınladığı Ayasuluk Panoraması (Foto. 10) özellikle 1. Eyvanlı Yapı için önemlidir. Sebah&Joillier'in (1890) ve Mimar G. Niemann'ın (1897) 2. Eyvanlı Yapı'ya ait fotoğraf ve resimleri (Foto. 13-14) tam bir belge niteliğindedir. Bunların tümü aşağıda kronolojik olarak ele alınacaktır.

Evliya Çelebi (1671): E. Çelebi "Kibleye bakan kale kapısı görülmemiş bir tarzda inşa edilmiş, sanat eseri eski bir binadır. Bu kapının dışında aşağı varoшта dillerle ifade edilemeyecek olan ibretlik binalar var. Eski zamanda nasıl bir ticaret şehri olduğu halen binalardan kalan eserlerden anlaşılan üç yüz hamam, yedi bezzazistan (esnaf çarşısı-bedesten), yedi yüz kargir yapı han, 20 bin dükkan, 3 bin mescit ve sekiz yüz cami, iki yüz medrese, yetmiş aşevi, 3 bin çeşme bin beş yüz sıbyan mektebi ve yüz binlerce ayan sarayı ve yüz binlerce ev izleri görülmektedir. Şehrin doğusunda semaya yükselmiş gökkuşağını andırır revaklı su kemerleri var ki, şimdi bir padişahın sadece bir kemerini yaptırmaya gücü yetmez".³ Evliya Çelebi İsabey Camii'ni neredeyse tüm detayları ile anlatırken yakınındaki diğer yapılardan hiçbir detay vermemiştir.

J. Covel Gravürü (1673): 1. Eyvanlı Yapı'yı detaylı olarak tanımamıza yardımcı olan ilk gravür 1673 yılında Ayasuluk'u ziyaret eden İngiliz John Covel'a aittir. Covel Osmanlı topraklarında bulunduğu süre içinde yaşadığı ve gördüğü her şeyi en ince ayrıntısına kadar günlüğüne kaydetmiştir. Covel'ın günlüğünde Türk toplumunda sosyal hayat, adetler, alışkanlıklar ve coğrafi harita çıkaracak kadar ayrıntılı arazi ölçümleri vardır. Ayrıca Covel arkeolojik eserler ve alanlar hakkında şaşırtıcı detaylara yer vermiştir.⁴ Bunu Ayasuluk-Efes kentini çizerken verdiği ince detaylarda görebiliyoruz (Foto. 4-5). Covel'ın gravüründen yararlanarak Ayasuluk Kalesi içinde daha önce bilinmeyen ve 2009 yılında kazılar sonucu ortaya çıkardığımız İsabey Köşkü'nün sağlam halini belirleyebilmiştik (Büyükkolancı, 2011).

Gravürün sağ yanında Efes'ten bazı büyük yapılara yer verilmiştir. Sol üst kısmında ise Ayasuluk kent merkezi ve Ayasuluk İç Kalesi vardır (Foto. 4-5). Kalenin içinde Kale Camii ve İsabey Köşkü'nün üst katı yer alır. İç Kale'nin önünde Takip Kapısı bağımsız olarak yine detaylı şekilde işlenmiş ve kapının alt kısmında birkaç kubbeli yapıya yer verilmiştir. Sol üstte (kaleenin batısında) iki kubbeli tek minareli kırma çatılı İsabey Camii yer alır. Gravürün en önemli eksiği Kılıçaslan Mescidi'ne yer vermemesidir.

Covel'ın Gravürü'nde kent güneyden Karakol Yanı Camii yakınından resmedilmiştir. Bu cami ile İsabey Camii arasında doğu-batı yönünde uzanan kubbeli (eyvanlı) bir yapı⁵ büyük olasılıkla konumuz olan 1. Eyvanlı Yapı olmalıdır. Yapının güney (kible) cephesi detaylı bir şekilde çizilmiş (Foto. 5) ve ortasındaki eyvanın mihrap çıkıntısı belirgindir. Eyvanın iki yanında düz çatılı kanatlar uzanır. Bu kanatların içinde ikisi doğuda ikisi batıda olmak üzere toplam dört bölümde ikişerli olarak oturan sekiz figür net olarak izlenmektedir. Bu figürlerin binanın içinde mi yoksa dışındaki bir sundurma altında mı olduğu tartışılabilir.⁶ Bu yapı ile İsabey Camii ve Takip Kapısı arasında üçü kubbeli altı adet yapıdan birinin Alpaslan Mescidi, diğerinin 2. Eyvanlı Yapı olduğu söylenebilir.

C. De Bruyn Gravürü (1680): Ayasuluk'a Covel'dan 7 yıl sonra gelen De Bruyn'da gravüründe kente Covel gibi güneyden (biraz da güneybatıdan) bakmıştır (De Bruyn, 1702).

Gravürün solunda İsabey Camii, sağda Kılıçaslan

2 Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin gözüyle İzmir ve çevresi, 2010.

3 EÇS 2000: 73. Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi, 2010, s. 83-84.

4 J. Covel'in el yazması kitabı British Library'de korunmaktadır. Faydalandığımız gravür C. Foss'tan alınmıştır.

5 Bu yapı tarafımdan 2019 yılına kadar J. Covel gravürü dolayısıyla "Bey Köşkü olabilir" şeklinde yorumlanmıştır. Efes Kazı Başkanlığı'nın 2013 yılında yayımlanan Ayasuluk'ta Türk Dönemi yapılarını gösteren haritasında ise "Türbe 8" olarak gösterilmiştir (E.S.Bellibaş-S. Ladstaetter-M.Kürüm 2013, s. 296, Şekil 4)

6 Figürlerin yapı içinde olduğu kabul edilirse Covel'ın bu yapının içine girdiği söylenebilir.

Fotoğraf 6. C. De Bruyn Gravürü (1680): Ayasuluk Kalesi (A), İsabey Camii (B), Kılıçaslan Mescidi ve hemen yanında 1. Zaviyeli Cami / C. De Bruyn Engraving (1680): Ayasuluk Castle (A), Isabey Mosque (B), Kılıçaslan Masjid and next to it the 1st Zawiya Mosque.

Mescidi ve yanında yeni keşfedilen 1. Eyvanlı Yapı çizilmiştir. De Bruyn Gravüründe Covet Gravünü'de olduğu gibi eyvanın iki yanındaki kollar düz çatılı ve belirgindir (Foto. 6). Gravürün en önemli özelliği yakınındaki Kılıçaslan Mescidi kubbe kasnağında pencereler yer alırken 1. Eyvanlı Yapı'nın kubbe kasnağında pencerelerin olmamasıdır. Bu durum daha sonraki Trotman'ın fotoğrafında da (1872) net şekilde görülmektedir.

De Bruyn gravüründe ön plandaki üç figür istiflenmiş torbalarla meşguldür. Üstteki Ayasuluk İç Kalesi ve içindeki caminin minaresi görülmektedir. İç Kale'nin alt kısmında Aziz Yuhanna Kilisesi'nin yıkıntılarını oluşturan büyük tuğla blokları ve gravürün sol alt (batı) kısmında İsabey Camii kubbeli ve tek minareli olarak işlenmiştir.

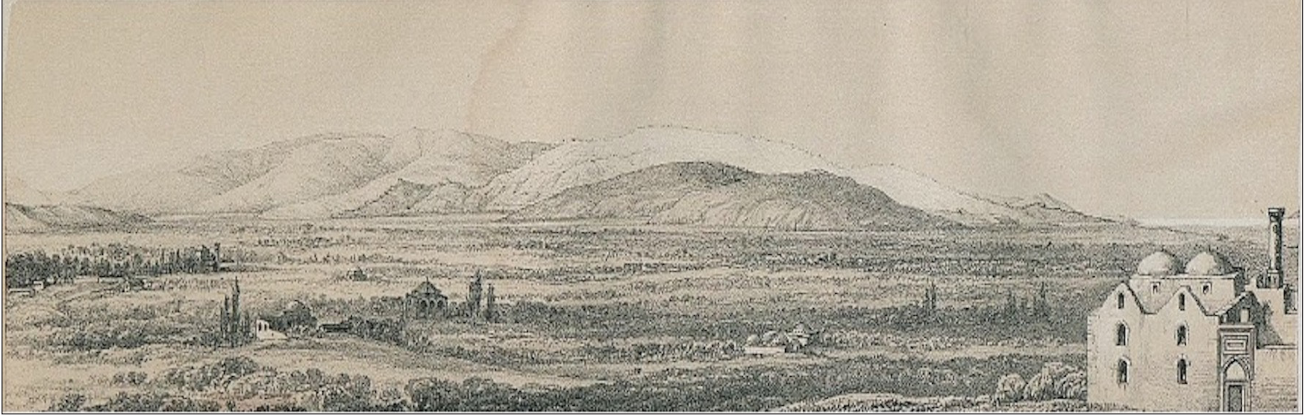
Solda altta, tek kubbeli Kılıçaslan Mescidi'nin sekizgen kubbe kasnağı ve kasnak pencereleri detaylıdır. Kible duvarının ortasındaki mihrap çıkıntısı belirgin olsa da yanındaki üst pencereler işlenmemiştir. Mescidin kubbe kasnağı ve beden duvarlarının birbirine paralel taş ve tuğla sıralarından oluştuğu düz ve birbirine paralel çizgilerle verilmiştir (Foto. 6). Mescidin kuzeyinde (önünde) farklı yükseklikte üç çatı görülür. Bunların mescitle veya 1. Eyvanlı Yapı ile ilgili değil mescidin önündeki ahşap çatılı bir başka yapıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz.

Kılıçaslan Mescidi'nin doğusunda (sağında) 1. Eyvanlı Yapı yer alır. Eyvanın iki yanında, kasnak alt seviyesinde doğu ve batıya uzanan düz çatılı kollar belirgindir. Eyvanın kubbesi yüksek ve penceresiz kubbe kasnağı üzerine oturur. Kible duvarında mihrap çıkıntısı ve bunun iki yanındaki kemerli iki üst pencere çok belirgindir. Eyvanın iki yanında uzanan kollardan biri (batıdaki) üzerinde de bir üst pencere vardır.

Fotoğraf 7. Trotman'ın Fotoğrafı (1872): Solda İsabey Camii önde 1. ve 2. Zaviyeli Camiler ve üstte Alpaslan Mescidi, Takip Kapısı ve Ayasuluk Kalesi / Trotman's Photo (1872): İsabey Mosque on the left, 1st and 2nd Zawiya Mosques in front, and Alpaslan Masjid, Gate of Persecution and Ayasuluk Castle.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

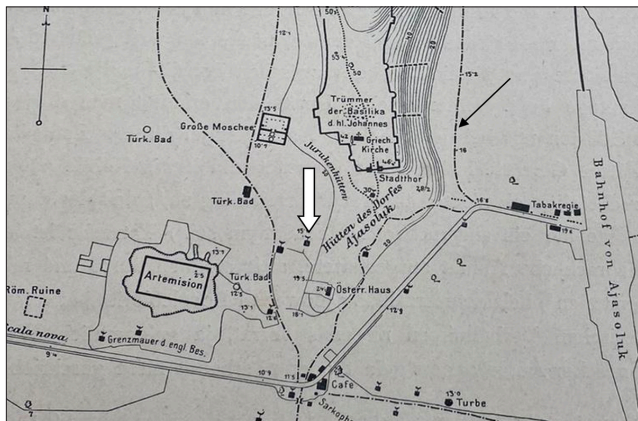

Fotoğraf 8. E. Falkener Gravürü (1845): İsabey Camii ve Hamamı, Kılıçaslan Mescidi ve 1. Zaviyeli Cami (kısmen ayakta) / E. Falkener Engraving (1845): Isabey Mosque and Isabey Bath, Kılıçaslan Masjid and 1st Zawiya Mosque (partially standing).

Fotoğraf 9. E. Falkener'in Gravürü Detayı (1845): Kılıçaslan Mescidi ve 1. Zaviyeli Cami (kısmen ayakta) / E. Falkener Engraving (1845): Isabey Mosque and Isabey Bath, Kılıçaslan Masjid and 1st Zawiya Mosque (partially standing).

Edward Falkener'in Gravürü (1845):1845 yılında Ayasuluk'a gelen, Efes ve Artemis Tapınağı'yla ilgi yayın (Falkener, 1862) gerçekleştiren İngiliz Mimar E. Falkener'in gravürü (Foto. 8-9) 1. Eyvanlı Yapı hakkında bize çok yardımcı olmuştur. Falkener gravürü kuzeydeki Aziz Yuhanna Kilisesi'nden batıya ve güneye doğru bakan geniş bir açıya sahiptir. Gravürde en yakında İsabey Camii ve Hamamı ve hamamın güneyinde Kılıçaslan Mescidi ve bunun doğusunda 1. Eyvanlı Yapı yer alır. Bu gravürdeki

Şekil 2. Schindler 1896, Fig 8. Ayasuluk Kent Planı (1. Zaviyeli Cami okla işaretli) / Schindler 1896, Fig 8. Ayasuluk City Plan (1st and 2nd Zawiya Mosques) marked with arrow.

önemli husus caminin sağlam durumdaki kubbeli eyvanının doğusunda ona bağlı ve aynı yükseklikte pencereci bir bölümün varlığıdır. Covel gravüründe “yapı kolları” olarak tanımladığımız ve burada doğu bölümü sağlam kalabilmiş olan yüksek duvarın üst kısmındaki iki adet üst pencerenin varlığı önemlidir (Foto. 9). Ayrıca yapının doğu duvarının pencerelerden sonra kuzeye doğru devam ettiği gözlenmektedir.

Bu görüntü yapının tek kubbeli ve mihraplı bir mescit değil, zaviyeli cami olabileceğinin kanıtıdır. Aynı kanıt Decipris'in fotoğrafında da görülecektir. 1845 yılına ait Falkener Gravürü ile Decipris Panoraması (1915) arasında Schindler'in 1896 tarihli haritası (FiE I,1906, Fig. 8) Kılıçaslan Mescidi'nin doğusunda 1. Eyvanlı Yapı kalıntısı (eyvanı) mescide göre daha küçük boyutlu ve kare planlı olarak çizilmiştir⁷ (Şekil 2). Bu durum Trotman'ın fotoğrafı ile de uyumludur. Yani 1. Eyvanlı Yapı'nın sadece eyvanı görünmektedir.⁸ Demek ki 1845-1896 yılları arasında Falkener Gravürü'nde sağlam durumdaki eyvanın doğusundaki bölüm 1850, 1862 ve 1869 yıllarındaki şiddetli depremler (Wood, 2014, s.173; Özek, 2020, s. 45) sırasında yıkılmış olmalıdır. Bu durum Decipris Panoraması'ndada (1915) belgelenmiştir.

Decipris'in Ayasuluk Panoraması (1915): İşgal yıllarından biraz önce Rum Decipris tarafından kartpostal olarak yayınlanmış olan Efes (Ayasuluk) Panoraması da Falkener Gravürü gibi Aziz Yuhanna Kilisesi Atriumu'ndan aynı açı ile çekilmiştir (Foto. 10). Decipris tarafından “Ephese Panorama No 2” olarak yayınlanan kartpostalın arka yüzü bölünmüş olduğu için 1907-1915 yılları arasına tarihlenir (Tül, 2010, s. 14).⁹

7 FiE I, 1906, Fig 8. Schindler'in 1896 yılı haritasında 2. Eyvanlı yapı işaretlenmemiştir. Buna karşın Schindler'in 1897 tarihli büyük ve renkli haritasında iki eyvanlı yapı da yer alır. 1896 yılı haritası L. Zabran 2018, Taf.1/2. tarafından yenilenmiş ve yayınlanmıştır.

8 Doğu ve batıda eyvana bağlı duvarlar varsa da taş yığınlarından görünmüyor olabilir.

9 Ş. Tül 1907 öncesi kartpostalların arka yüzlerinin bölünmemiş

Fotoğraf 10. Decipris'in Ayasuluk Panoraması (1915), Sağda Kılıçaslan Mescidi ve doğusunda 1. Zaviyeli Cami, üstte İmaret ve Avusturya Kazı Evi / *Panorama of Ayasuluk by Decipris (1915), Kılıçaslan Masjid on the right and the 1st Zawiya Mosque to the east, above the Imaret and the Austrian Excavation House.*

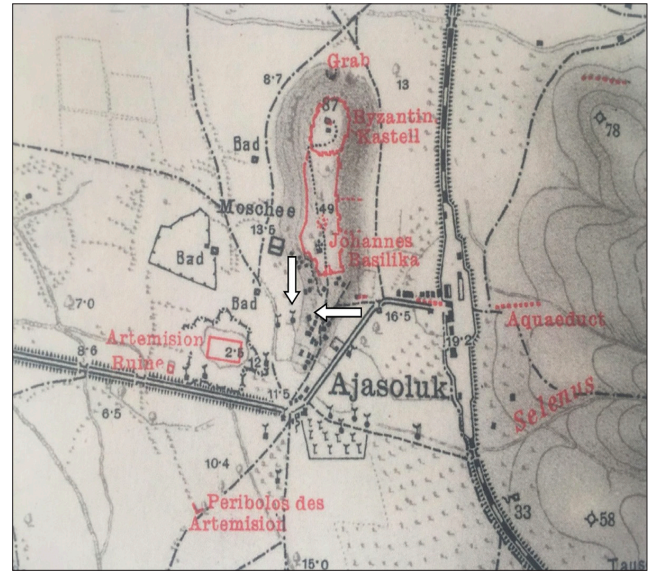
Bu fotoğraf Falkener gravüründen 70 yıl sonra onunla aynı açıdan çekilmesi bakımından önemlidir. Fotoğrafta 1. Eyvanlı Yapı'nın batısında Kılıçaslan Mescidi'nin ön cephesi (son cemaat yeri ve sütunları) çok net olarak görülmektedir. Kartpostalda 1. Eyvanlı Yapı Falkener gravürüne göre çok harap durumdadır. Eyvanın doğusundaki yüksek ve iki pencereleli doğu duvarı yıkılmıştır. Kuzeyde içte olası tabhane odaları ve son cemaat yeri yıkıntıları görülmektedir.

Decipris Panoraması'nda 1. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı kuzeyinde avluda bazı yıkıntılar yığınlar halinde durmaktadır (Foto. 10). Bu durumda yapının kuzeye 1057 no.lu sokağa doğru devam ettiği, yapının cephesinin bu sokakta olduğu varsayılabilir. Fotoğrafta doğu batı yönünde uzanan 1057-1058 no.lu sokaklar arasında geniş bir yapı adası vardır (Şekil 1). Bu adanın kuzey-güney ölçüsü (25 m) sanki 1. Eyvanlı Yapı'nın ölçüsünü belirler gibidir¹⁰ (Şekil 3). Fotoğrafta 1057 no.lu sokağın kuzeyinde ve Kılıçaslan Mescidi'nin batısındaki alanda büyük su birikintisi bahar aylarındaki taşkınlarla ilgili olabilir. 1057 no.lu sokağın o günlerdeki varlığı 1. Eyvanlı Yapı'nın girişinin bu sokakta olduğu sonucunu çıkarmamıza yardımcı olmaktadır.

Fotoğrafta eyvanlı yapının üst kısmında Avusturya Kazı Evi ve depoları görülüyor (Foto. 10). Efes'teki Avusturya kazıları 1895 yılında başladığına göre yapıların tamamlanmış olması fotoğrafın 1915 yılına ait olduğunu kanıtlayabilir. Bu fotoğraftan çıkan başka bir sonuç da

olduğunu söyler.

¹⁰ Modern parselasyonda da aynı durum izlenmektedir. Özellikle eyvanlı yapının oturduğu 5422 ve 4656 nolu parseller iki sokak arasında kuzey-güney yönünde uzanmaktadır.

Şekil 3. Schindler 1897, Ayasuluk Kent Planı (1-2.Zaviyeli Camiler) okla işaretli / *Schindler 1897, Ayasuluk City Plan (1st and 2nd Zawiya Mosques) marked with arrow.*

tepe üzerinde Avusturya Kazı Evi tepe üzerinde gelişirken aşağıdaki Eski Ayasuluk kent merkezinden az sayıda yapının kalabilmiş olmasıdır. Bunlardan biri Kılıçaslan Mescidi diğeri konumuz olan 1. Eyvanlı Yapı'dır. Aslında 2. Eyvanlı Yapı da bu fotoğrafta yer almalıydı, ancak daha önce ortadan kaldırılmış olmalı ki görünmüyor.

Trotman'ın Fotoğrafı (1872): İngiliz J. T. Wood'un Artemis Tapınağı kazılarının son yıllarında (Wood, 2014, s. 239, 279) ekibe katılan İngiliz Onbaşı Trotman 1872-73 yıllarında Efes ve Artemis Tapınağı'yla ilgili çok sayıda, belge niteliğindeki fotoğrafa imza atmıştır. Bunlar daha sonra eşi Bayan Trotman tarafından BSA (British School Athens)'a hediye edilmiştir.

Fotoğraf 11. Trotman Fotoğrafı Detayı (1872). Arka planda İsabey Camii ve Ayasuluk Kalesi, önde 1. Zaviyeli Cami / *Detail of Trotman photograph (1872). Isabey Mosque and Ayasuluk Castle in the background, 1st Zawiya Mosque in front.*

BSA Digital Collections Arşivinde “Artemision at Ephesus” başlığıyla internet ortamında yayınlanan¹¹ bu kaliteli arşiv fotoğrafı makalemizin ana belgelerinden biridir. Fotoğrafta Takip Kapısı ile İsabey Camii arasındaki kale dahil bütün yapılar belgelenmiştir. Takip Kapısı yanında Alpaslan Mescidi, biraz altta 2. Eyvanlı Yapı ve bununda doğusunda 1. Eyvanlı Yapı bir sokağın güneyindeki taş yığınları arkasında çok net olarak görülmektedir (Foto. 7).

Trotman’ın fotoğrafında 1. Eyvanlı Yapı’nın güneyindeki mihrap çıkıntılı eyvanı (İbadet Mekanı) sağlam durumdadır. Kubbe üzerindeki koyu kütle bir bitki kümesi olabilir. Kubbeyi sekizgen kubbe kasnağı taşımaktadır. Yüksek kasnak penceresiz olup alt ve üstünde kirpi saçaklar vardır. Kible duvarında mihrap çıkıntısı oldukça geniştir. Bunun üzerinde yuvarlak bir pencere yer alır.

Mihrap çıkıntısının iki yanında iki küçük üst pencere ve bunların hemen altında mihrap çıkıntısına dayanan büyük alt pencereler kısmen görülmektedir. Alttaki büyük pencerelerin sivri kemerleri tuğla kemerlerinin içi taş ve tuğla ile örülmüştür. Batı cephede, üstteki tek pencere belirgin olsa da alt pencere sonradan taşla doldurulmuş gibidir (Foto. 7, 11).

Yapı malzemesi olarak özellikle köşelerde tamamen devşirme mermer bloklar kullanılmıştır. Aralar ocak taşı ve tuğla ile düzensiz (alması) olarak örülmüştür. Yapının Covel ve Falkener gravürlerinde net olarak görünen doğu koluyla ilgili bir kalıntı Trotman’da görünmez, varsa da taşların arkasında kalmıştır. Falkener’in Gravürü ile Trotman’ın fotoğrafı arasındaki 27 yıl içinde depremlerde yıkılmış olmalıdır.

Elimizdeki görsel belgeler sayesinde burada en azından 1910-20 yıllarına kadar ayakta olan eyvanlı büyük bir yapının varlığı hiç şüpheye yer kalmaksızın ortaya çıkmıştır.

¹¹ BSA (British School at Athens) DigitalCollections Archive SPHS Image Collections Referans no: BSA SPHS 01/1221.3136. C. Trotman- Mrs. Trotman Artemision at Ephesus (Fotoğraf sağ sol şeklinde yayınlanmıştır).

Fotoğraf 12. Sebah & Joaillier Fotoğrafı (1890), 2. Zaviyeli Cami eyvanı, üstte Takip Kapısı ve Alpaslan Mescidi. / *Sebah & Joaillier's Photograph (1890), 2nd Zaviya Mosque iwan, above Gate of Persecution and Alpaslan Masjid.*

Ayrıca bölgenin yaşlı sakinlerinden öğrendiğimize göre, 1. Eyvanlı Yapı'nın "eyvan veya ibadet mekanı" olarak tanımladığımız kubbeli kısmı 1950'li yıllara kadar kısmen ayakta iken duvarları taş almak amacıyla bölümler halinde yıkılmış¹² ve bunlardan geriye kubbe ve kasnak parçaları kalabilmiştir (Foto. 2-3). Yine öğrendiğimize göre, kuzeydeki 4657 no.lu parsel içindeki konutun avlusunda yapının olasılıkla son cemaat yerine ait olabilecek sütunlar bulunmaktadır.

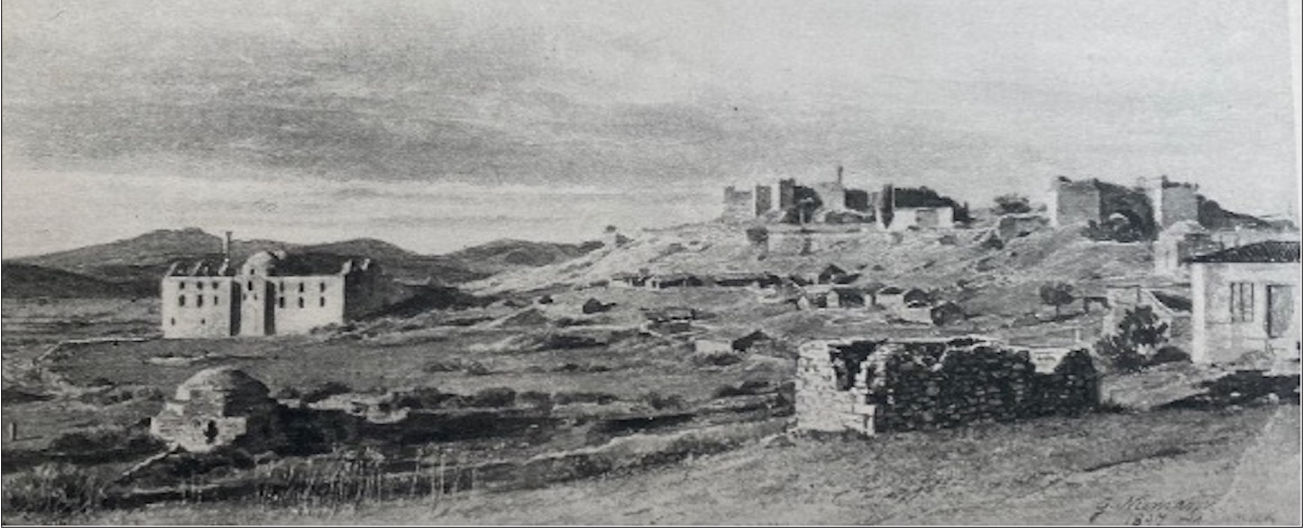
Bu veriler ışığında parsellerde arkeolojik kazı ve araştırmalara başlanıp yapının kesin olarak tanımlanması ve planının ortaya çıkarılması için 2019 yılı mart ayında İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne tarafımızdan bir dosya gönderilmiştir. Daha sonra öğrendiğimize göre, Bölge Müdürlüğü dosyayı İzmir 1 numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna gönderip kurulun bir karar almasını sağlamıştır. 25.07.2019 tarih ve 9499 no.lu karara göre adı geçen parselde Vakıflar Bölge Müdürlüğü olanakları ile Efes Müzesi Müdürlüğü elemanlarının kontrolünde arkeolojik kazı yapılması ve sonucun bildirilmesi istenmiştir. Bu arada konuyla ilgili bir sunum dosyası yine tarafımızdan Selçuk Kaymakamlığı'na ve Efes Müze Müdürlüğü'ne takdim edilmiştir. 2022 yılsonu itibarıyla henüz bir çalışma başlamış değildir.

¹² Bu yıkım ve tahribatlar 1950 yılına kadar koruma anlayışının olmadığı dönemlerde Selçuk'ta çok yapılmıştır

Trotman'ın fotoğrafında 1. Zaviyeli Cami ile yukarıdaki Alpaslan Mescidi arasında görünen 2. Eyvanlı Yapı biraz daha uzakta olduğu için daha küçüktür. Kubbesi iki bölümlü kasnak üzerine oturmaktadır. Bu kasnak Sebah&Joaillier fotoğrafında da net olarak görüleceği gibi penceresizdir (Foto. 12-13). Kible duvarı dışındaki mihrap çıkıntısı ve çıkıntının iki yanında birbirine yakın iki üst pencere taşla doldurulmuş olsa da belirgindir. Bunların da sivri kemerleri tuğla ile örülmüştür. Fotoğrafta eyvanın batı duvarının orta kısmı Sebah&Joaillier fotoğrafında olduğu kadar sağlam değildir. Bunun nedeni Trotman'ın fotoğrafının çekildiği 1872 yılında eyvanın doğu ve batı duvarlarının orta kısmı harap haldeyken 1890 yıllarında bu kısımların kuru taş duvarla örülmesidir (Foto. 7, 12).

Sebah & Joaillier Fotoğrafı (1890): Zamanın ünlü fotoğrafçılarından S&J'in Ayasuluk fotoğrafının alt sağ kısmındaki imzanın altında 1890 tarihi net olarak okunmaktadır. İkili tarafından Ayasuluk'ta çekilen sekiz fotoğraftan biri olan belge niteliğindeki bu fotoğrafta¹³ 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı (ibadet mekanı) ayakta (Foto. 12). Trotman'ın fotoğrafından 18 yıl sonra çekilmiş olan bu fotoğrafta 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvan kubbesi, güney (kible) ve batı duvarları sağlam durumdadır. Trotman'ın fotoğrafındaki gibi yapıya yine güneyden

¹³ Yapının yıllar sonra tarafımızdan tekrar ele alınması, araştırılmasına neden olan bu fotoğraftır.

Fotoğraf 13. G. Niemann Resmi (1897) FiE 1, 1906, Fig. 30), solda İsabey Camii, önde 2. Zaviyeli Cami, sağ üstte Alpaslan Mescidi, Takip Kapısı ve Ayasuluk Kalesi. / Image by G. Niemann (1897) FiE 1, 1906, Fig. 30), Isabey Mosque on the left, 2nd Zawiya Mosque in front, top right Alpaslan Masjid, Gate of Persecution and Ayasuluk Castle.

bakılmıştır. Fotoğrafın en ilginç ve önemli kısmı eyvanın batı kolundan bir duvar bölümünün kalabilmiş olmasıdır. Bu duvar yapının tek kubbeli bir yapı değil, kanatları olan zaviyeli bir cami olduğunun kanıtıdır. Çok net olan fotoğrafta yapının duvar örgüsü, kubbe kasağı ve kubbesi tüm detaylarıyla görülmektedir (Foto. 12).

Eyvan kubbesi üst üste iki sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır. Üstteki ve alttaki kubbe kasnakları üç sıra taş ve iki sıra tuğla ile almaşık olarak örülmüştür. Altındaki sekizgen kasağın dört kenarı beden duvarları üzerine oturmakta diğer dört kenarı ise kare planlı harimi üstte sekizgene çevirmektedir. İki kasnak arasında iki (veya üç) sıra tuğla ile örülmüş kirpi saçak vardır. Kubbe kasağında pencerelerin olmaması 1. Eyvanlı Yapı ile benzerlik gösterir. Eyvanın kible tarafında mihrap çıkıntısı çok nettir. Bunun hemen üstünde beden duvarları üst seviyesinde birbirine yakın iki adet üst pencere yer alır. Ayrıca batı duvarının üst kısmında merkezde küçük bir pencere vardır. Pencerelerin sivri kemerleri tuğla örgülüdür ve alt kasnak seviyesine kadar yükselmektedir (Foto. 12). Alt pencerelerin varlığı kesin olsa da fotoğraflarda yapı önündeki taş yığınlarından dolayı görülmez. Yapının 1900 yılı sonrasında bir şekilde ortadan kaldırıldığı tahmin edilmektedir.

G. Niemann'ın Resmi (1896) Avusturyalı Mimar-Arkeolog G. Niemann 1896-1902 yılları arasında Efes'in ilk Kazı Başkanı O. Benndorf'la beraber çalışmıştır. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün ilk büyük yayını olan FiEI'de 1906 yılında yayınlanan ve Efes Avusturya Kazı Evi'nden G. Niemann tarafından yapılan renkli resimde (Fig.30) İsabey Camii ve güneyinde 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı (ibadet mekanı) ile üstte Alpaslan Mescidi ve Takip Kapısı yer alıyor (Foto. 13) (FiE 1-1906 G. Niemann Gravürü Fig. 30). Sebah & Joallier fotoğrafından 6 yıl

sonra kazı evinden güneye bakarak yapılan bu renkli resimde yapı biraz daha yıpranmış haldedir. Fotoğrafın en ilginç özelliği S&J fotoğrafında eyvanın batı koluna ait bir duvar görülürken G. Niemann'ın resminde eyvanın doğu koluna ait duvar kalıntısı az çok kalabilmiştir.

AYASULUK KENT GELİŞİMİ VE EYVANLI YAPILARIN KONUMU

Makalemize konu olan iki eyvanlı yapı Selçuk İlçesi Atatürk Mahallesi'nde Kentsel Sit Alanı ve 3. Derece Arkeolojik Sit alanı içinde yer alır (Foto. 1). Türk idaresi altındaki Ayasuluk Kenti, İç-Dış Kale içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Kale halkının, sur dışına taşınmasının ilk dönemleri, 14. yüzyılın ortalarına, İsa Bey zamanına rastlamaktadır.

Sur dışında oluşmaya başlayan kentin, İsabey Camii çevresinde başlamış olduğu varsayılabilir. Tarihsel mimari birikimin de dış kale ile Karakol yanı Mescidi arasında yoğunlaştığı görülür (Telci, 2010, s. 37; Telci, 2013, s. 395). 14. yüzyılın son çeyreğinde, İsa Bey Camii'nin inşasından sonra bile kale ahali bir müddet, yaşam alanı olarak sur içinde kalmaya devam etmişlerdir. Ahali muhtemelen Cuma namazı ve hamam gibi gereksinmeler için aşağı inmiştir (Telci, 2013, s. 401). Ayasuluk, kalenin dışında batı ve özellikle güneye doğru gelişmiştir. Sırtını kuzeydeki Ayasuluk Tepesi'ne vermiş ve Evliya Çelebi'nin "aşağı şehir, varos" olarak tanımladığı yönlere doğru büyümüştür (Telci, 2013, s. 390).

Konumuz olan eyvanlı yapıların bulunduğu bölgeyi C. Telci "Şeyhler Mahallesi" olarak tanımlar. "Kılıçşan Mescidi'nin civarı da Şeyhler Mahallesi olmalıdır. Yine Şeyhli Mescidi vakıfları arasında bulunan iki dönümlük

zemin, hemen burada Hoca Ali Hamamı'nın yakınlarında yer almaktadır.”(Telci, 2010, s. 93-93). Mescid-i Şeyhlü Mahallesi ve Şeyhlü Mescidi için de “Ayasuluğ'da muhtemelen XIV. yüzyıldan itibaren mevcut olan aynı isimli mahallenin mescidi idi. Mahalle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yegan Mahallesi ile birleşmiştir. Bu mescidin Ayasuluğ'da bugün mevcut olan Kılıçaslan Mescidi olması ihtimal dahilindedir” diyor (Telci, 2010, s. 150-151). C. Telci başka bir makalesinde: “Ayasuluk vakıf defteri metninden anlaşılacağı gibi, şehirde Yeni Su Mecrası'nı kullanan üç hamam bulunmaktadır... Bunların dışında Musa Bey İmareti, Kalenderhane, Abdullah Bey Mescidi ve Yahşi Bey Medresesi de bu sudan kullanmakta olup, belli oranlar dahilinde vakfa ücret ödemekle yükümlü oldukları anlaşılmaktadır” der (Telci, 2013, s. 405).

Sonuç olarak: Ayasuluk Tepesi'nin güney ve güney-batısını kaplayan bölge 14. yüzyıldan itibaren Ayasuluk kent merkezini oluşturmaktadır. Özellikle 1872 yılına ait Trotman'ın fotoğrafında net olarak görüldüğü gibi konumuz olan iki eyvanlı yapı Kılıçaslan ve Alpaslan mescitlerinin oluşturduğu 200 metrelik bir hattın içinde yer alırlar (Foto. 1, Şekil 3).

YAPILARIN DUVAR VE KUBBELERİNİN YAPI MALZEMESİ VE TEKNİĞİ

Trotman ve Sebah&Joallier fotoğrafında net olarak görüldüğü gibi “Eyvanlı Yapılar” olarak tanımladığımız iki yapının kare planlı, kubbeli eyvan (ibadet mekanı) duvarları bize yapı malzemesi ve tekniği hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. 1. Eyvanlı Yapı'nın duvarları ile 2. Eyvanlı Yapı'nın duvarlarındaki yapı malzemesi ve yapı tekniği farklıdır.

1. Eyvanlı Yapı: Trotman'ın fotoğrafında net olarak izlenebilen yapının duvarlarında yapı malzemesi olarak özellikle köşelerde tamamen devşirme mermer bloklar kullanılmıştır. Bu blokların arasında duvarlarda ocak taşı ve tuğla parçalarından oluşan çok düzenli olmayan bir örgü tekniği kullanılmıştır. Yapının oldukça yüksek olan kubbe kasnağı üç sıra kesme taş ve tuğla ile almaşık duvar tekniğiyle örülmüştür (Foto. 7-11). Kesme taşları bazen birbirinden dikey tuğlalar ayrılmaktadır. Alandaki kubbe ve pandantif parçalarında kubbeyi taşıyan kasnak ve mukarnaslarla bezenmiş pandantifler görülebilir. Ayrıca kasnağın iç kesiminin Türk üçgenleri ile hareketlendirildiği anlaşılıyor. Duvarlar ve kubbe kasnağındaki yapı malzemesi ve tekniği, Kale Camii ve Alpaslan Mescidi duvarlarıyla yakın benzerlik gösterir.

2. Eyvanlı Yapı: Yapının duvarlarını ve kubbesini Sebah&Joallier'in fotoğrafında detaylı olarak izleyebiliyoruz. Eyvanın güney ve batı duvarları düzeltilmiş ocak taşı ve tuğla ile almaşık olarak

örülmüştür. Beden duvarlarında yatay ve dikey olarak bir ya da iki sıra tuğla ile çevrilmiş düzeltilmiş ocak taşlardan oluşan örgü tekniği kullanılmıştır. 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvan duvarları ve kubbe kasnağı iki yatay sıra tuğla arasında bir sıra kesme taş malzeme ile almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir (Foto. 12-13). Kesme taşları bazen birbirinden dikey tuğlalar ayrılmaktadır. Aynı örgü sistemi penceresiz kubbe alt ve üst kasnağında da görülür. Kasnakların alt ve üstünde kirpi saçaklar vardır.

Eyvan duvarlarına benzer yapı malzemesi ve tekniğini Ayasuluk'taki dini yapıların çoğunda görebiliyoruz, yakın benzerleri ise Kılıçaslan Mescidi ve Karakol Yanı Camii'nde görülür. Mescit duvarları kesme taş ve tuğlarla inşa edilmiştir. Karakol Yanı ve Kılıçaslan mescitlerinde, kesme taşlar tuğlayla çevrelenmiş (Uğur, 2006, s. 96).

Eldeki belgelere göre “Eyvanlı Yapılar” olarak tanımladığımız yapılardan 1. Eyvanlı Yapı'nın eyvanından doğu, batı ve kuzeye doğru da genişleyen büyük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Falkener ve Decipris belgeleri bunu kanıtlamaktadır. Yine aynı belgelere göre ibadet mekanından başka birkaç bölümlü (tabhaneli) büyük yapının kuzeyde 1057 no.lu sokakta son bulunduğu varsayılır. Bu tip yapıların Zaviyeli Cami veya medrese olduğu genel olarak kabul görmektedir. 2. Eyvanlı Yapı için Sebah&Joallier'in fotoğrafında eyvanın batısında yapının batı kolu başlangıcı olarak yorumlayabileceğimiz bir duvar parçası (Foto. 12) en azından eyvanın doğu ve batı kollarının olduğunu göstermektedir. Ayrıca G. Niemann resminde eyvanın doğu kolunu belirleyen kalıntılar vardır (Foto. 13). Bunlar ışığında yapının Zaviyeli Cami olabileceğini öne sürmek istiyoruz.

EYVANLI YAPILARIN ÜST ÖRTÜSÜ

Konumuzu oluşturan Ayasuluk'taki iki yapının eyvanları kubbe ile örtülüdür. Bu eyvanların daha büyük bir yapının güney parçası olduğu görsel verilerden anlaşılmaktadır.

Eyvanın iki yanındaki bölümlerin üst örtüsü hakkında en önemli görsel veriler J. Covet ve De Bruyn gravürlerindeki 1. Eyvanlı Yapı'nın üst örtüsüdür. J. Covet gravüründe eyvanın iki yanındaki düz çatılar veya düz dam belirgin olarak görünmektedir.

De Bruyn gravüründe ise kubbeli eyvanın iki yanındaki uzantıların düz çatı veya düz dam ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 6). Aydınogulları Beyliği'nde erken döneme ait iki büyük dini yapı olan Birgi Ulu Camii (Ünal, 2001, s.61) ve Ayasuluk İsabey Camii'nde kubbenin yanında ahşap çatı örtüsü kullanılmıştır.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

Ayrıca Hamamların soyunmalık bölümlerinin de ahşap çatılı veya düz damlı olduğu bilinmektedir. Az da olsa benzer bazı yapıların düz dam veya ahşap çatı ile örtülü örnekleri aşağıda ele alınacaktır.

Ayasuluk eyvanlı yapılarında eyvan dışındaki bölümler şayet kubbeli veya tonoz örtülü olsaydı muhakkak elimizdeki görsel belgelerde en azından bir bölümünü hamamlarda olduğu gibi görebilirdik. Bu sebeple Ayasuluk'ta yeni keşfedilen iki eyvanlı yapının eyvanları kubbeli diğer kısımları ahşap çatı veya düz damla örtülü olabilirler.

EYVANLI YAPILARIN KİMLİĞİ VE ADI

F. Emecen "Ayasuluk XVI. yüzyılda bir cami, on üç kadar mescid, bir medrese, beş zaviye, bir Mevlevihane, bir kervansaray, dört hamam ve en az elli yedi dükkana sahipti" diyor (Emecen, 1991, s.226). Bugün Selçuk'ta hemen hepsi 15. yüzyıl öncesine ait birçok eser vardır, ama bir-iki tanesi hariç hiçbirinin gerçek adı belli değildir (Telci, 2010, s.13).

Konumuz olan eyvanlı yapıların en önemli özelliği daha büyük boyutlu bir yapının bir bölümü olarak ana yapının güneyinde yer alan, mihrap çıkıntısı olan, kubbeli ve kare planlı yapılardır. Bunu baştan beri "Eyvan" olarak tanımladık. D. Kuban "Medrese ve zaviyenin eyvanlı ev örneklerinden geldiği doğru olabilir... Bu işlevsel olarak da akla yakındır. Tek eyvanlı bir eve öğrenci hücreleri eklenerek kaba bir medrese ya da zaviye planı elde edilebilir." diyor (Kuban, 2021, s.165).

Sonuç olarak "Eyvan" olarak tanımlanan bu yapı parçası en çok Zaviyeli (Tabhaneli) camilerde ve medreselerde bulunmaktadır. Ayasuluk'ta mescitlerden sonra sayısı en çok olan yapı türü zaviyelerdir. Telci'ye göre kent, çok sayıda zaviyenin kurulduğu erken dönem şehirlerindedir (Telci, 2010, s.165). Bunlardan birkaç tanesi cami işlevi olmayan zaviye olabilir. Ancak bizim konumuzu oluşturan kent merkezindeki eyvanlı yapıların "Zaviyeli (Tabhaneli) Cami" olarak tanımlanması daha uygun olacaktır. Zaviyeli (Tabhaneli) camiler aşağıda daha detaylı ele alınacağı gibi Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde geliştirilen yeni bir cami şemasının örnekleridir. Bu plan şemasında, mekanların düzeni, ters bir "T" harfini anımsatır. Kible yönünde, içinde namaz kılınan kubbeli veya tonozlu bir eyvan vardır. Genellikle bir kubbe ile örtülü olan orta mekana (avlu) yan kanatlara bitişik kapalı tabhane mekanları gezici dervişlerin barınmaları için inşa edilmiştir (Öney, 1999, s.15-16).

14-15. yüzyıllarda Beylikler Dönemi'nin önemli kurumu olan zaviyeler Menteşe, Aydın, Hamid, Saruhan ve Germiyan beyliklerinin kentlerinde çok sayıda

Fotoğraf 14. Ayasuluk-Selçuk Atatürk Mahallesi (1955) 1. Zaviyeli Cami yıkıntıları, 2. Zaviyeli Cami'nin yeri, sol üstte İmaret (Şimdi Ayasuluk Kütüphanesi). / *Ayasuluk-Selçuk Atatürk Neighborhood (1955) The ruins of the 1st Zaviya Mosque, the location of the 2nd Zaviya Mosque, İmaret on the upper left (now the Ayasuluk Library).*

kurulmuştur (Telci, 2010, s.164; Acar, 2013, s.303). Ayasuluk'da Ahi Babuccu, Kalender, Sarı Hacı, Musa Bey (medreseyle birlikte), adlarındaki zaviyelerin varlığı bilinmektedir (Arıkan, 1990, s.166). Ayasuluk gerek şehir gerekse kaza olarak çok sayıda zaviyenin kurulduğu erken dönem şehirlerindedir (Telci, 2010 s. 9, 165).

C. Telci "Zaviyeler" başlığı altında: "...Ayasuluğ'da Zaviye-i Kalenderhane, Zaviye-i Ahi Babuçu, Zaviye-i İlyas Mu-tak-ı Aydoğmuş, Zaviye-i Saru Hacı ve Zaviye-i Gül Dede adındaki zaviyelerin vakıflarını sayarken bunların hiçbirinin yeri belli değildir." diyor (Telci, 2010, s.169-170). C. Telci başka bir makalesinde: "Cami ve mescitler dışında şehirde muhtemelen banilerinin isimleriyle anılan zaviyeler vardır. Bunlardan Ahi Babuçu, İlyas mu'tak-ı Aydoğmuş ve Sarı Hacı isimleri arşiv belgelerinin 15. yüzyıldan günümüze taşıdığı isimlerdir... "Şehrin çok işlevli yapılarından biri olan, zaviyeli camiye (Mescid-i Zaviye) inşa ettiren, İsa Bey'in oğlu Musa Bey bunlar arasında ifade edilebilir" diyor (Telci, 2013, s. 390-391).

Mescid ve Zaviye-i Musa Bey için C. Telci "...Arşiv kayıtları da bu eserin hem Mescid, hem de Zaviye olduğunu, yani çok işlevli yapılardan olduğunu işaret etmektedir. Mescidin yeri hakkında bilgimiz yoktur.... Musa Bey, Aydınoğlu İsa Bey'in oğludur. AnkaraSavaşı'ndan sonra, Timurtarafından Ulu Bey sıfatıyla Beylik tahtına oturmuştur. XV. yüzyıl Ayasuluğu'nun zengin ve imarcı simalarından birisi olduğu muhakkaktır" der (Telci, 2010, s. 154; Telci,

Fotoğraf 15. Havadan Selçuk-Ayasuluk Atatürk Mahallesi (2008) 1-2. Zaviyeli Camilerin yeri. / *Selçuk-Ayasuluk Atatürk Neighborhood from the air (2008) Location of the 1st and 2nd Zawiya Mosques.*

2013, s. 390).

Elimizdeki yazılı belgeler Ayasuluk'ta çok sayıda zaviye olduğu söylerken bunlardan ikisi görsel belgelerden yararlanarak makalemize konu olmuştur. Yukarıda detaylı anlatılan 1. Zaviyeli Cami ile ilgili olarak J. Covel Gravürü (1673), Falkener Gravürü (1845) ve Decipris Panoraması (1915) bu yapının sadece kubbeli harimden oluşan bir mescit olamayacağını göstermektedir. Belgelerdeki kubbeli-eyvanlı yapının üç yöne doğru uzandığı ve en az 25 x 25 m'lik bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır.

Le Bruyn gravüründe Kılıçaslan Mescidi önünde üç adet farklı yükseklikte çatının mescitle ilgili olamayacağını, konumuz olan 1. Zaviyeli Cami'ye ait olabileceğini belirtmiştik (Foto. 6). Gravürde bazı perspektif hataları olsa da adı geçen çatılardan biri veya ikisi tabhane çatısı biri de son cemaat yeri çatısı olabilir.

Falkener Gravürü'nde eyvanın (ibadet mekanı) doğusundaki tabhanenin doğu duvarındaki iki üst pencerenin varlığı eyvandaki pencere düzeninin devam ettiğini göstermektedir. Avlunun iki yanındaki (doğudaki kesin) odaların (tabhane) varlığı bu yapıyı "zaviyeli cami" olarak tanımlamamız için yeterlidir.

Medrese Olasılığı: 1. Eyvanlı Yapı çok küçük bir olasılıkla medrese olabilir. Ana eyvanın kubbe ile örtülü en erken tarihli medrese örneği Beçin Ahmed Gazi Medresesi'dir (Ünal, 2018, s. 45). Zaten erken tarihli örneklerden başlayarak Osmanlı medreselerinin tamamında, dersane konumundaki ana eyvanın bir kubbe ile örtülü olduğunu görüyoruz (Ünal, 2018, s. 46).

Ayasuluk'ta birçok zaviyenin adı bilinirken "medrese" olarak sadece Yahşi Bey Medresesi'nin adı geçmektedir

(Telci, 1998, s. 291).¹⁴ Z. Arıkan Ayasuluk'ta bulunan bir medreseden: "Aydın Sancak beyliğinde bulunmuş olan Yahşi Bey Ayasuluğ'da kendi adıyla anılan bir medrese yaptırmıştır. Kanuni Dönemi başlarında Yahşi Bey Medresesi'nin yıllık geliri 17.133 akçayı buluyordu" der (Arıkan, 1990, s. 166), C. Telci "15. yüzyıl'da bölgede servetiyle dikkat çeken önemli simalardan olan Yahşi Bey, hem Ayasuluğ hem de Tire'nin imarında etkili bir kişi olarak dikkat çekmektedir. O Ayasuluğ'da bir medrese inşa ettirmiştir. Aynı zamanda türbesi de buradadır" diyor (Telci, 2013, s. 391).

2. Eyvanlı Yapıların Zaviyeli Cami olma ihtimali büyüktür. Elimizdeki belgelerden yapının özellikle eyvanında bulunan mihrabından dolayı zaviyeli (tabhaneli) cami olabileceğini öne sürmek istiyoruz. Bu yapı belki Mescid ve Zaviye-i Musa Bey'in Tabhaneli Mescidi olabilir.

ZAVİYELİ (TABHANELİ) CAMİLER

Zaviyeli camiler Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren önemli bir rol üstlenmiş dini ve sosyal işlevli yapılardır (Acar, 2011, s.3-10).¹⁵ Bu tip yapılar hakkında ayrıntılı ilk çalışmayı yapan S. Eyice'dir ve yapıları "Zaviyeli Camiler" olarak adlandırmıştır. S. Eyice'nin makalesinde Anadolu'daki tabhaneli camilerin hemen hemen hepsinin listesi bulunmaktadır. Bu çalışmada yapılarla ilgili terminoloji tartışılmış ve yapıların şematik planları verilmiştir (Eyice, 1962, s.1-80).

Bu yapılar "Tabhaneli Camiler" adıyla T. Acar tarafından doktora tezi ve makalelerinde toplu olarak ele alınmıştır

¹⁴ ...Ayasuluk'ta ...Yahşi Beg ve Hoca Ömer isimleriyle 2 medrese vardı.

¹⁵ Tabhaneli (Zaviyeli) camilerle ilgili kaynaklar toplu halde verilmiştir.

(Acar, 2011; Acar, 2013; Acar, 2016).¹⁶ Bunlar yeni fethedilen şehirlerde ticaretin gelişmesi ve yerleşik hayat düzeninin benimsenip bir düzen ile devam etmesinde etkin olan kişi ve kurumlar için tasarlanmış sosyal amaçlı yapılardır. Bu kişiler için tasarlanan yapıların çevresinde yerleşim gelişmekte hem devlet ekonomisi gelişip istikrar kazanmakta, hem de demografik yapı hızla gelişmektedir. Zaviye-imaret olduklarını kabul ettiğimiz bu tip yapılar geleneksel cami mimarisinden daha farklı bir karaktere sahiptirler (Acar, 2011, s.33).

Bugün cami mimarisi içerisinde değerlendirilen zaviyeli (tabhaneli) camiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve gelişmesinde etkin olan ahiler ve gezici dervişler için inşa edilmiş dini işlevinden çok sosyal amaçlara hizmet eden yapılardır. Bu yapı tipi Orta Asya'dan beri Türk mimarisinde hemen hemen tüm yapı türlerinde sevilerek kullanılan dört eyvanlı şemadan doğmuştur. Anadolu'daki tabhaneli camiler 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren bir devre içinde inşa edilmişlerdir. İbadet dışında değişik amaçlar için inşa edilen yapılar, hizmet ettikleri kurum ve kişilere ihtiyaç kalmayınca, tamamen cami işlevini almışlardır (Acar, 2013, s.303).

T. Acar bizim görsel belgelerimiz arasında çok önemli olan eyvan veya İbadet Mekanı hakkında "Tabhaneli camilerde yapının güneyinde, ana kütlede dışa taşıntı yapan mekan ibadet mekanıdır. İbadet mekanına geçiş avludan sağlanmaktadır. İbadet mekanı ile avlu arasında enine atılmış bir kemer bulunmaktadır. İbadet mekanı ile tabhane mekanları arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Zemini avlu ve tabhanelere göre daha yüksek kottadır. Mihrap herhangi bir zorunluluk olmadığı sürece girişle aynı akstadır. Çalışmamız kapsamındaki yapılardan İznik Nilüfer Hatun İmaret, Kütahya Yakup Çelebi İmaret, Yenişehir Postinpuş Baba Zaviyesi, Amasya Yakup Çelebi Zaviyesi, Amasya Hızır Paşa İmaret, Edirne Yıldırım İmaret ve Havza Mustafa Bey İmaret dışında hepsinde mihrap ile giriş açıklıkları aynı akstadır" diyor.

D. Kuban, "Dönemin asal yapısı zaviyedir. Her uğradığı yerde bir zaviyede kalan Batuta'nın gözlemleri bunu kanıtlar. 12. yüzyıldan sonra Anadolu'da Türk egemenliğindeki yörelerde ortaya çıkan zaviyelerin Osmanlı'dan önceki örneklerinin kalmaması bunların gösterişsiz ve sıradan inşaat teknikleriyle yapıldığına; büyük olasılıkla moloz taş duvar ve ahşapla, yerel ustalar tarafından inşa edildiklerine işaret ediyor. Zaviyelerin ibadet mekanı olarak da düşünülmesi ilk Osmanlı toplum kültürü için karakteristiktir. Sultanlar için tasarlandıkları zaman zaviyeler 14 ve 15. yüzyılda en görkemli yapıları olmuştur" diyor (Kuban, 2016, s.59).

Bu yapılara çeşitli işlevleri karşılayacak mekânları içermelerinden dolayı "çok işlevli camiler" de denmektedir. ... Kanatlı ve benzeri sözcüklerle tanımlanan bu yapı şeması bütün zaviye yapılarının ortak şemasıdır... Böylece Selçuklu Döneminde "zaviye" adı altında bilinen yapıların merkezi hacmini oluşturan, bir merkezi kubbeli oda ve eyvandan oluşan merkez bölümü Erken Osmanlı Dönemi'nde benzer işlevli yapıların ana aksını oluşturmaktadır (Kuban, 2016, s.86).

Bölgemizdeki Anadolu Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde geliştirilen yeni bir cami şeması Tabhaneli (zaviyeli) camilerdir. Ş. Çakmak, "Sultanların ve devlet ileri gelenlerinin, ahiler ve gezici dervişler için inşa ettirdikleri zaviyeli (tabhaneli) camiler, Erken Osmanlı Dönemi'nin sosyal yapısına ışık tutan ilginç yapılardır. ... XIV-XVI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş çok sayıdaki tabhaneli cami Osmanlı Devleti'nin söz konusu sosyal kurumlara verdiği önemin bir kanıtıdır. Zaviyeli (Tabhaneli) camileri, sadece ibadet hizmeti veren camilerden ayırmak gerekir. Zaviyeli (tabhaneli) camiler, ahilerin ve gezici dervişlerin toplantı, ibadet ve barınma gereksinimlerini karşılayacak şekilde tasarlanmış yapılardır... XV. yüzyıl ortalarından itibaren Ahi teşkilatının, sadece ticaretle uğraşan bir lonca niteliği kazanmaya başladığı görülür. Bu nedenle tabhaneli camilere olan ihtiyaç da azalmıştır" diyor (Çakmak, 1999, s.156-157).

AYASULUK ZAVİYELİ CAMİ EYVANLARININ BENZERLERİ VE ÜST ÖRTÜ

Tabhaneli Camileri toplu halde inceleyen T. Acar'ın doktora tezindeki planlara göre, Ayasuluk yapılarının eyvan planlarına ve pencere düzenlerine en çok benzeyen Zaviyeli Cami eyvan örnekleri: İznik Orhan Gazi İmaret/Camii (Acar, 2011, s.39, vdd. Şek. 2) (1335), Yenişehir Postinpuş Baba Zaviyesi (Acar, 2011, s. 47, vdd. Şek. 5) (1347), Bursa Ali Paşa İmaret/Camii (Acar, 2011, s.105, vdd. Şek. 27) (1407), Milas Firuz Bey İmaret/Camii (Acar, 2011, s.113, vdd. Şek. 29) (1394), Bursa Yıldırım İmaret/Camii (Acar, 2011, s.139, vdd. Şek. 49-50) (1394), Bursa Orhan İmaret/Camii (Acar, 2011, s.264, Şek. 100) (1336), Edirne Muradiye İmaret/Camii (Acar, 2011, s.307, vdd. Şek. 107) (1434), Bursa Muradiye İmaret Camii (Acar, 2011, s. 333, vdd. Şek. 128) (1425).

Ayasuluk Zaviyeli camilerinin üst örtüsünün ahşap veya düz dam olabileceğine yukarıda kısaca değinmiştik. Benzer üst örtü örnekleri az sayıda olsa da mevcuttur. Manisa Ali Bey İmaret tabhane mekanları tek yöne eğimli birer çatıyla, ana yapı ise kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü önemli bir örnektir (1418-1419) (Acar, 2011, s. 290, Res. 189 vdd.). Amasya Hızır Bey İmaret'i'nin planı avlu, ibadet mekanı ve iki tabhane mekanından oluşur. Üst örtüsü ahşap olan yapı XV. yüzyıl ortalarına tarihlenir

¹⁶ Tez ve makalelerde Tabhaneli camileri detaylı ve geniş şekilde ele almıştır.

(Acar, 2011, s. 455, Şek. 167). Bunlar sonradan onarımlar geçirmiş yapılarıdır.

Beçin’de Lokman Zaviyesi’nde yapı kibleye yönlendirilmiş üç mekandan oluşur. Bu plan şeması tabhaneli camileri çağrıştırmaktadır. Yapının en göze çarpan özelliği taşra yapılarında görülen basitlik ve sadeliktir. Tabhaneli camilerin çoğunda mekanların kubbe ve tonozlarla örtülü olmasına karşın bu yapının üç mekanı da ahşap çatılı ve toprak damlı olduğu kesindir (Ünal, 2018, s.140). Beçin kentinin sur dışına taşınmasının 14. yüzyıl sonlarında gerçekleştiği anımsanırsa kent merkezinden uzak bu yapının 14. yüzyıl sonları-15. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması çok muhtemeldir (Ünal, 2018, s. 144).

Tarihleme

Ayasuluk Kenti özellikle Aydınogulları Beyliği zamanında (1304-1390) önemli bir kültür ve ticaret kenti olmuştur. Bu özelliklerini Erken Osmanlı Dönemi’nde devam ettirmiş ve 17. yüzyıldan sonra gerileyerek eski önemini kaybetmeye başlamıştır. C. Telci’ye göre “Türk idaresi altında Ayasuluğ şehri, önce dış kale içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Kale halkının, sur dışına taşınmasının ilk dönemleri, XIV. yüzyılın ortalarına, İsabey zamanına rastlamaktadır. Sur dışında oluşmaya başlayan şehrin, İsa Bey Camii civarında başlamış olduğu varsayılabilir. Çünkü bu tarihlerde bazı Yörük gruplarının kale eteklerinde yerleşmiş oldukları unutulmamalıdır. XVI. yüzyıla kadar şehrin genişlemesi dış kale (Takip Kapısı) ile Karakolyanı Mescidi arasında yoğunlaşmıştır.” (Telci, 2010, s. 37). Bu konuda C. Telci’ye katılıyoruz. Zaten konumuz olan iki zaviye de bu bölgenin merkezinde yer almaktadır. Kentsel gelişim açısından bu yapıların Hızır Bey Dönemi’nde 1350 öncesi inşa edildiği varsayılabilir.

Ayasuluk’da bulunan cami, mescit, hamam, zaviye ve türbe gibi eserlerin hemen hemen tümü Aydınogulları Beyliği Dönemi’ne (15. yüzyıl öncesine) aittir (Telci, 2010, s. 13). Şehrin Osmanlı idaresine geçtiği 15. yüzyıldan başlayarak eski ihtişamını kaybetmeye yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl ve sonrasında Osmanlılar tarafından yapılmış herhangi bir anıta rastlayamıyoruz (Kılıç, 1998, s. 8).

Konumuz olan iki Zaviyeli Cami’nin ayakta görüldüğü gravürler 1673, 1680 ve 1845 yıllarına aittir. Bunlardan yapıların planları hakkında kısmen bilgi alabiliyoruz. Fakat bu gravürlerde yapıyı tarihlemek için yeterli detay yoktur. Buna karşın Trotman’ın (1872) ve Sebah&Joallier’in (1890) fotoğrafları bize bu iki yapının duvar ve kubbe kasnağı örgü sistemini tarihlemeye yardımcı olacak detaylar vermektedir.

1.Zaviyeli Cami’nin duvar örgü tekniği bakımından

en yakın benzeri Kale Camii ve Alpaslan Mescidi’nin duvarlarıdır. Alpaslan Mescidi T. Uğur tarafından yapının, mimari özellikleri göz önüne alınarak 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyıl ilk yarısına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 73). Bu tarihi 14. yüzyılın ortaları olarak teklif etmek istiyoruz. Çünkü İbn-i Battuta’nın 1333 yılında Aziz Yuhanna Kilisesi’nin bir bölümünü Cuma Camii olarak tanımlaması kilisenin en azından 1350 yılına kadar cami olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu nedenle kilisenin oldukça yakınında Takip Kapısı önünde inşa edilen Alpaslan Mescidi 1350 sonrası inşa edilmiş olabilir. 1. Zaviyeli yapı kentin merkezindeki konumuyla ve mimari özellikleri bakımından Kale Camii ve Alpaslan Mescidi’nden sonra inşa edilmiş olabilir. Kale Camii T. Uğur tarafından 1325-1350 arasına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 59) . C. Telci ve tarafımızdan Aydınogulları Beyliği’nin Ayasuluk’ta ilk inşa ettiği yapılardan biri olarak tanımlanmıştır (1325 öncesi) (Telci, 2010, s. 130; Büyükkolancı, 2012, s. 52). 1. Zaviyeli Cami de 1350 yılı öncesinde Hızır Bey Dönemi’nde inşa edilmiş olabilir. 1333 yılında Ayasuluk’u ziyaret eden İbn-i Batuta Birgi’de konuk olduğu Zaviye’den bahsederken (İbn Batuta, 2000, s. 424) Ayasuluk’ta misafir edildiği yapı hakkında bir şey yazmamıştır. Büyük olasılıkla Dış Kale içinde Aziz Yuhanna Kilisesi çevresinde bir yerde kaldığını, bizim konumuz olan zaviyelerden birinde kalmadığını düşünüyoruz.

2. Zaviyeli Cami’nin kasetli duvar örgüsünün en yakın benzeri Karakol Yanı Camii ve Kılıçaslan Mescidi’dir. Bu mescitler Ayasuluk mescitlerinin çoğunluğu gibi 14. yüzyılın 2. yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 87-88). Kasetli duvar örgüsü Ayasuluk İç Kalesi’nde 2009 yılında keşfedilen İsabey Köşkü (1375) duvarlarına da çok benzemektedir. Ayrıca 2. Zaviyeli Cami’nin en önemli özelliği kubbe eteğinde üst üste iki kasnak kullanılmış olmasıdır. Bu özellik için Aktuğ Kolay: “Kubbe eteğinde üst üste iki kasnak kullanımı, bu yüzyılda (14. Yüzyıl) yalnız bölgenin güneyinde görülen, daha sonraları terk edilen bir uygulamadır. Bu yaklaşım yüksek kasnak fikrinin bir varyasyonu olarak da kabul edilir” diyor (Aktuğ Kolay, 2017, s. 135).Kubbe kasnağı ve duvar örgüsü gibi kriterler 2. Zaviyeli Cami’nin de 14. yüzyıl içinde inşa edildiğini göstermektedir.

C. Telci, belgelere dayanarak Ayasuluk’ta Mescid-i Zaviye inşa ettiren, Musa Bey’in İsa Bey’in oğlu olduğunu, Ankara Savaşı’ndan sonra, Timur tarafından Ulu Bey sıfatıyla Beylik tahtına oturtulduğunu, Ayasuluğ’un zengin ve imarcı simalarından birisi olduğunu söylerken bizim 2. Eyvanlı yapının tarihlemesini yardımcı oluyor gibidir (14.yüzyıl son çeyreği).

SONUÇ

Ayasuluk'da Aydınoğulları Dönemi'nde inşa edildiği bilinen, ancak bir kısmı günümüze kalabilmiş mimari eserden en önemlisi İsa Bey Camii'dir (1375). Kentteki 13 mescitten 6 tanesi özgün isimleriyle olmasa da bilinmektedir. Zaviye olarak, Ahi Babuççu, Kalenderhane, İlyas Mu'tak-ı Aydoğmuş, Saru Hacı, Gül Dede, Musa Bey zaviyelerinin adı bilinmektedir. Bunlardan bir bölümü cami işlevi olmaksızın kullanılmış olabilir. Ancak konumuz olan Zaviyeli camiler tapu tahrir belgeleri ve vakıf belgelerinde adı geçen 5 zaviyeden ikisi olmalıdır. Bunlardan zaviyeli (tabhaneli) mescid olan "Mescid ve Zaviye-i Musa Bey"'in yerini 1058 sokakta bulduğumuzu iddia edebiliriz. 2. Zaviyeli Cami'nin kesin yerinin Selçuk 1057 sokağın doğusunda gelecekte yapılacak sondaj kazıları veya jeoradar araştırmalarıyla bulunabileceğine inanıyorum.

1. Zaviyeli Cami'nin yeri bellidir. Tam olarak ortaya çıkarılması için kubbe kalıntılarının olduğu 4659 no.lu vakıflara ait parselin doğusundaki 4663, kuzeyindeki 4657 ve batısındaki 5422 no.lu parsellerin kamulaştırılması gerekir. Bu parsellerde yapılacak araştırma kazılarında sonra yapının tüm planı ortaya çıkacaktır. İzmir 1 numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu burada araştırma kazıları yapılmasına 2019 yılında karar vermiştir. Şimdi Kültür Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün karara uygun olarak yapacağı araştırmalar Ayasuluk Kent merkezinde bilinmeyen bir yapının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak: Ayasuluk Kenti'ne ait 14. yüzyıldaki vakıf kayıtları ve tahrir defterlerinde adı geçen dini ve sosyal yapılardan ikisinin yeri ve kimliği büyük olasılıkla tespit edilmiştir. Bunlardan birinin yeri kubbe kalıntıları dolayısıyla kesindir. Diğerinin de buna çok yakın konumda olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece bir dönem Aydınoğulları Beyliği'nin başkenti olan Ayasuluk'ta adı bilinip yeri hiç bilinmeyen ve iki önemli dini ve sosyal yapının (zaviyeli-tabhaneli cami) kent merkezinde yer aldığı 17-19. yüzyıl gezginlerinin gravür ve fotoğraflarıyla ortaya koyulmuştur.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ACAR, T. (2011). *Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ACAR, T. (2013). Tabhaneli Camilerin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 303-326.
- ACAR, T. (2016). Tabhaneli Camilerin İnşa Malzemesi ve Duvar Teknikleri. *ASOS Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 37, 311-326.
- Akdeniz'de İslam Sanatı, Erken Osmanlı Sanatı, Beyliklerin Mirası. (1999). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- AKIN, H. (1968). *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- AKTUĞ KOLAY, İ. (2017). *Batı Anadolu 14. yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Atatürk Kültür Merkezi.
- ARIKAN, Z. (1990). XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ. *TTK Belleten, LIV* (209), 119-180.
- BAYKARA, T. (1998). Ayasuluğ'un Selçuklu Şehirleri Arasındaki Yeri. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, 1-2.
- BÜYÜKKOLANCI, M. (2011). Ayasuluk'ta Yeni Bulunan Kale Köşkü ve Hamamı. In K. Pektaş vd. (Eds.), *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2009*, (s. 143-154) BİLTUR Basım Yayın ve Hizmet.
- BÜYÜKKOLANCI, M. (2012). *Aziz Yuhanna Hac Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*. Hitit Color.
- CAN, A. (2010). *Eski Kartpostallarda Ayasuluğ/Efes, Souvenird' Ephese*. Efes Selçuk Belediyesi.
- ÇAKMAK, Ş. (1999). Tabhaneler ve Gezici Dervişler. *Erken Osmanlı Sanatı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 156-157.
- EMECEN, F. (1991). Ayasuluk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4. Cilt, 225-227.
- EÇS 2000. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, Y. Dağlı-A. Kahraman- R. Dankoff (Eds.), Yapı Kredi Yayınları.

- EYİCE, S. (1962). İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII (1-2), 2-80.
- FALKENER, E. (1862). *Ephesus The Temple of Diana*. Kessinger Publishing.
- Forschungen in Ephesos Band. I*, (1906). Österreichischen Archaeologisches Institut.
- FOSS, C. (1979). *Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge University Press.
- İBN BATTUTA (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. (Çev. A. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- KALFAZADE, S. (2013). Aydınöğlü Cami Mimarisine Genel Bir Bakış In M. Ersan, M, Şeker, C. Kanat, (Eds.), *Aydınöğülleri Tarihi Sempozyumu I*. Türk Tarih Kurum, 249-274.
- KILIÇ, A. (1998). Selçuk (Ayasluğ) Kültür Tarihine Genel Bir Bakış. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. Selçuk Belediyesi, 3-18.
- KUBAN, D. (2021). *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KUBAN, D. (2016). *Osmanlı Mimarisi*. YEM Yayın.
- DE BRUYN, C. (1702). *A Voyage to the Levant: or Travels in the Principal Parts of Asia Minor*. Gale ECCO.
- OĞUZ, F. (1978). Selçuk Karakol yanı Mescidi. *Vakıflar Dergisi XII*, 179-212.
- ÖNEY, G. (1999). Beylikler ve Erken Osmanlı Sanatına, Sosyal Yaşantısına Genel Bakış. *Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*. Museum With no Frontiers & Ege Üniversitesi, 12-34.
- ÖZEK, A. Ç. (2020). Selçuk-Efes ve Çevresi Depremselliği. *Efesli Leylek* 3, 44-45.
- PAKBEN, N. D. (1987). *Selçuk (Ayasuluk) Beylikler Anıtları Araştırması, Koruma ve Restorasyon Önerileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi D.E.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- POCOCKE, R. (1745). *A Description of the East and some other Countries Cilt II*. Gale ECCO.
- SÖZEN, M. (1972). *Anadolu Medreseleri –Selçuklular ve Beylikler Devri, Cilt 1-2*. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Rölöve Kürsüsü.
- ŞEKER, T. (1998). Aydınöğülleri Beyliği ve Ayasuluğ. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. (s. 265-274), Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (1998). XV. –XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Şehri, *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. (s. 289-292) Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (2010). *Ayasuluğ (Selçuk) XV-XVI. Yüzyıllar*. Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (2013). Bir Aydınöğlü Şehri: Ayasuluğ M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat (Eds.), *Aydınöğülleri Tarihi Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Sempozyumu I*. (s. 389-408), Türk Tarih Kurumu.
- TOKMAK, Y. (1985). *Selçuk'ta Türk-İslam Anıtları*. Yayınlanmamış Lisans Tezi Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi ABD.
- TÜL, Ş. (2010). Efes'e Gitmek/Kartpostal Göndermek A. Can (Eds.), *Eski Kartpostallarda Ayasuluğ/Efes*. Efes Selçuk Belediyesi, 11-20.
- UĞUR, T. (2006). *Selçuk (Ayasuluk) Cami ve Mescitleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜNAL, R. H. (1999). Ahmed Gazi Medresesi. *Erken Osmanlı Sanatı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 43-44.
- ÜNAL, R. H. (2001). Cami ve Mescitler R. H. Ünal (Eds.), *Birgi Tarihi Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, 59-79.
- ÜNAL, R. H. (2018). *Beçin Kazılarının 15 Yılı 1995-2009*. Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- WOOD, J. T. (2014). *J. T. Wood'un Anıları: Efes Kazıları*, (Çev. A. T. Ürün). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.